

УДК 338.43.02:316.35

Лук'янова М.М.
кандидат економічних наук, старший викладач
Відокремленого підрозділу
Національного університету біоресурсів
і природокористування України
«Бережанський агротехнічний інститут»

ДО ПРОБЛЕМИ ЗГУРТОВАНІСТІ СІЛЬСЬКИХ ГРОМАД

THE PROBLEM OF RURAL COMMUNITIES COHESION

АНОТАЦІЯ

У статті наведено теоретичні аспекти проблем згуртованості сільських громад, сприяння налагодженню діалогу між місцевими жителями у вирішенні питань спільної життєдіяльності та розвитку. Виділено основні ознаки згуртованої громади. Узагальнено індикатори згуртованості громад. Проведено оцінку рівня громадської згуртованості в Україні загалом та сільській місцевості зокрема. Здійснено апробацію якісних індикаторів згуртованості на прикладі громади села Надрічне Тернопільської області.

Ключові слова: громада, згуртованість громади, соціальна взаємодія, індикатори згуртованості громади, зрілість громади.

АННОТАЦИЯ

В статье приведены теоретические аспекты проблем сплоченности сельских общин, содействия налаживанию диалога между местными жителями в решении вопросов совместной жизнедеятельности и развития. Выделены основные признаки сплоченной общины. Обобщены индикаторы сплоченности общин. Проведена оценка уровня общественной сплоченности в Украине в целом и сельской местности в частности. Осуществлена апробация качественных индикаторов сплоченности на примере общины села Надричне Тернопольской области.

Ключевые слова: сельская община (громада), сплоченность сельской общины, социальное взаимодействие, индикаторы сплоченности сельской общины, зрелость сельской общины.

ANNOTATION

The theoretical aspects of problems of rural communities cohesion, promoting dialogue between local residents in solving issues of common life and development are presented in the article. The main features of the community cohesion are highlighted. Indicators of community cohesion are summarized. The level of social cohesion in Ukraine and particularly in rural areas is estimated. The approbation of qualitative indicators of community cohesion on the example of community of village Nadrichne, Ternopil region is conducted.

Keywords: community, community cohesion, social interaction, indicators of community cohesion, community maturity.

Постановка проблеми. Реалізація політики економічного зростання в сільській місцевості може бути досягнута через активізацію активів громад на основі реального їх (громад) включення у процес планування, розробки і реалізації програм місцевого розвитку. Цей підхід спрямований на поглиблення процесів надання реальних повноважень місцевим жителям у розвитку сільської місцевості. Залучення мешканців до прийняття рішень щодо якості життя розширює можливості сталого розвитку. Місцеві жителі більше обізнані з наявними проблемами своєї життєдіяльності, ніж представники влади на регіональному або національному рівні. Вони також можуть швидше виявити і

здійяти наявні ресурси для вирішення цих проблем. Необхідною умовою залучення жителів до прийняття рішень щодо розвитку місцевості, в якій вони проживають, є досягнення їх згуртованості, активізація їх громадянської ініціативності у формі різних соціальних організацій (громадських організацій, кооперативів, органів самоорганізації населення тощо).

Актуальність цього дослідження визначається проведенням в Україні реформи органів місцевого самоврядування (децентралізації), що передбачає об'єднання (укрупнення) територіальних громад з метою передачі повноважень від державних органів на місця, надання місцевим громадам більшої самостійності у прийнятті рішень, наповненні та використанні місцевих бюджетів. Водночас у процесі децентралізації існує ймовірність необхідності територіального об'єднання історично ворогуючих населених пунктів, появи недовіри до сусідніх громад, страху набуття статусу периферійного населеного пункту та недоотримання фінансування з місцевого бюджету тощо. Налагодження ефективної взаємодії між громадами-учасницями територіального об'єднання, розробка механізмів підвищення згуртованості їх членів є запорукою розвитку демократичного суспільства в Україні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Концептуальні, інституційні та практичні проблеми формування територіальних громад як первинної ланки адміністративно-територіального устрою України висвітлено в працях А.П. Павлюк, С.І. Пирожкова, Д.І. Олійник, О.А. Баталова, О.І. Дацко, І.В. Валюшко. Теоретико-методологічні аспекти сільського розвитку на основі розвитку сільських громад розроблені О.М. Бородіною, І.В. Прокопою, О.Л. Поповою, В.В. Юрчишиним, С.В. Киризиюком. Все ще існує необхідність розробки дієвих механізмів взаємодії та згуртованості громад в умовах функціонування українського соціуму з метою забезпечення ефективного розвитку сільської місцевості на засадах сталості.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Самодостатня громада є запорукою успішного розвитку місцевості та поліпшення добробуту місцевих жителів. Проте рівень згуртованості в українському суспільстві загалом та окремих громадах зокрема залишається спон-

танним і нетривким. Подальшого дослідження потребує проблема налагодження та підтримки стійких взаємовигідних відносин між членами громади та між громадами, виявлення механізмів тривалої взаємодії та згуртованості.

Метою статті є дослідження проблеми формування соціальної згуртованості у сільських громадах, сприяння налагодженню діалогу між місцевими жителями у вирішенні питань спільної життєдіяльності та розвитку. Основним завданням є апробація системи якісних індикаторів згуртованості на прикладі окремої сільської громади в умовах її функціонування в українських реаліях.

Виклад основного матеріалу дослідження. Нехтування питаннями необхідності реалізації державної політики щодо формування національної самоідентичності та налагодження ефективного діалогу між регіонами привело до загрози втрати української державності. У цьому контексті нового звучання набувають погляди В.В. Юрчишина на роль села і селянства у творенні нашої аграрної країни як носія національної самобутності [1].

У світі концепція згуртованості громади набула свого розвитку у 2001 р. у Великобританії у відповідь на бунти і заворушення на міжнародній основі в Олдхемі, Бернлі і Бредфорд [2]. Згуртованість громад означає встановлення загальних цінностей і побудову кращих відносин шляхом об'єднання людей незалежно від їхнього віку, статі, раси, релігії тощо [3]. Таке розуміння згуртованості громад тісно переплітається і є синонімом соціальної згуртованості, яка являє собою бажання членів суспільства взаємно співпрацювати задля виживання та процвітання [4]. Згуртоване суспільство працює заради добробуту всіх його членів, бореться з відчуженням і маргіналізацією, створює відчуття приналежності, сприяє зміцненню довіри, а також пропонує своїм членам можливість вертикальної мобільності [5].

У цій публікації ми будемо розглядати громаду як суб'єкт сільського розвитку, а саме як спільноту людей, що проживають на одній території, взаємодіють та самоорганізуються для реалізації спільних інтересів та розв'язання спільних проблем. Такі утворення можуть ініціювати на добровільних засадах злиття із сусідніми подібними спільнотами в об'єднану територіальну громаду, що виступатиме вже як повноцінна одиниця адміністративно-територіального устрою. Щодо проблеми згуртованості, то її краще вирішувати на різних рівнях взаємодії індивідів по висхідній – між сусідами (родичами), вулицями, односельцями, сусідніми населеними пунктами, областями, регіонами.

У широкому розумінні згуртованість громад відображає здатність громад до гармонійного розвитку. У більш вузькому розумінні згуртованість громади характеризується ступенем взаємодії між її членами. Як зазначають О.М. Бородіна та І.В. Прокопа, справжньою громадою

люди стають тоді, коли усвідомлюють необхідність вирішити своїми силами якусь спільну для них проблему, проникаються прагненням її розв'язати, визначають, що саме кожен може для цього зробити, і починають діяти у визначеному напрямі [6].

На основі вивчення та узагальнення публікацій визначимо основні ознаки згуртованості громади, такі як

- відчуття приналежності до громади, спільне бачення подальшого розвитку; власний внесок у розвиток спільного майбутнього; формальна і неформальна взаємодія між членами громади

- рівні можливості розвитку, самовиявлення та самоствердження; ефективна система дотримання і реалізації прав та обов'язків учасників громади; доступність послуг (у т. ч. освітніх, охорони здоров'я); – позитивні добросусідські відносини; толерантність до всіх членів громади незалежно від їхнього походження та переконань (що важливо з огляду на проблему включення в громади переміщених осіб зі Сходу України); взаємна допомога і підтримка;

- довіра до місцевих інституцій (органів державної влади та самоврядування), можливість громадського контролю за їхньою діяльністю; відчуття безпеки [7, 8, 9].

Ключовим фактором згуртованості громади є рівень її інтегрованості, що характеризує вміння місцевих жителів співпрацювати разом. Запорукою такої співпраці є схожі життєві умови та можливості для людей із різних верств населення, що проживають на одній території; добра обізнаність людей зі своїми правами й обов'язками; наявність довіри членів громади один до одного і до органів місцевого самоврядування та державної влади на місцях. Як свідчить досвід Великобританії [10], Нової Зеландії [11], Австралії [9], умінню ефективно та толерантно взаємодіяти людям із різних верств населення, різних соціальних груп навчають зі школи, потім ці навички закріплюють на робочих місцях, зміцнюють у налагодженні добросусідських взаємин.

Рівень згуртованості громад важко кількісно оцінити. Дослідницька група Robert Quigley, Louise Thornley виокремила такі специфічні індикатори соціальної взаємодії та згуртованості громад, як частка людей з різних верств, які вірять в те, що можна добре ладнати одне з одним у своїй місцевості; частка людей, які відчувають власну приналежність до території; частка людей, які мають значну взаємодію з людьми з інших верств населення, соціальних груп на своїй території; частка людей, які вірять, що мають вплив на прийняття рішень стосовно місця свого проживання; частота позитивних взаємодій між членами громади; існування визначних подій у громаді, які залучають значну кількість учасників; частка людей, які надають допомогу незнайомцям; частка людей, які беруть участь у неоплачуваній роботі (волон-

тери); широке охоплення мешканців місцевими та соціальними мережами; рівень довіри у громаді; рівень соціальної ізоляції (людей з особливими потребами); рівень взаємної підтримки у громаді тощо [11].

Австралійські дослідники (Louise Holdsworth, Yvonne A. Hartman) виділяють такі основні групи індикаторів згуртованості громади, як почуття приналежності до громади, взаємодія всередині громади, відчуття безпеки, рівний доступ до ресурсів і послуг [9]. Всі ці індикатори тісно пов'язані і взаємодіють між собою (рис. 1).

Так, належність до громади визначається такими чинниками, як добросусідство, власність та гордість. Добросусідство передбачає взаємодію з сусідами (родичами, друзями) щодо взаємодопомоги та взаємної підтримки на засадах взаємоповаги і толерантності. Власність за цього підходу не обмежується правом власності на майно, а характеризується відчуттям приналежності до громади шляхом участі у прийнятті рішень щодо спільного майбутнього. Звідси витікає і почуття гордості за результати спільних дій.

Взаємодія між членами громади відбувається шляхом виконання певної роботи на добровільних засадах (волонтерства), участі в громадських заходах, споживанні послуг (освітніх, медичних, рекреаційних тощо). Високий ступінь охоплення волонтерським рухом свідчить про зрілість соціального капіталу та силу громади.

Індикатори безпеки мають двоякий вплив на соціальну згуртованість. З одного боку, згуртована громада може забезпечити зниження криміногенної ситуації на своїй території, налагодивши вуличне освітлення, волонтерське патрулювання вулиць чи залучивши професійну охорону. З іншого боку, надмірна обережність мешканців, недовіра до сусідів не сприятиме формуванню ефективної громади.

Зріла громада спроможна забезпечити рівний доступ для усіх своїх членів до місцевих ресурсів та послуг. Це передбачає не лише організацію місць відпочинку, парків, пішохідних та велосипедних доріжок, допомогу власним транспортом в знак добросусідства, а й подолання ізоляції окремих членів громади (осіб з обмеженими можливостями, літніх людей, соціально незахищених верств населення).

Виходячи з вищевказаного, спробуємо дати оцінку рівню громадської згуртованості в Україні загалом та у сільській місцевості зокрема. Так, у 2014 р спостерігався сплеск громадської активності: майже кожен п'ятий на початку 2014 р. готовий був зініціювати створення групи з вирішення проблем розвитку громади [12, с. 10–11]. За оцінками Freedom House інтегральний індекс демократії в Україні поліпшився від 4,86 до 4,68¹. Рейтинг розвитку громадянського суспільства теж піднявся від 2,75 у 2013 р. до 2,25 у 2016 р. [13].

У розвиток демократичного суспільства відчутний вклад вносять неурядові організації – це участь у громадських радах при міністерствах та органах виконавчої влади, ініціювання антикорупційної боротьби та забезпечення прозорості влади, налагодження діалогу задля порозуміння між різними групами населення тощо. Однак громадська активність в Україні все ще слабо формалізована. Кількість зареєстрованих в Єдиному державному реєстрі підприємств та організацій України (ЄДРПОУ) громадських та благодійних організацій, кооперативів, органів самоорганізації населення (вуличних комітетів) упродовж 2013–2016 рр. практично не змінилася (рис. 2) Участь українців у громадських організаціях все ще залишається невисокою – на 10 тис. населення маємо всього лише 15 громадських організацій [14].

У грудні 2016 р. рівень довіри населення до громадських організацій становив 51,8% опитаних, тоді як до волонтерських – 65,5% [15].

¹ Оцінювання проведено за шкалою від 1 до 7, де 1 відображає найвищий рівень демократичного прогресу, а 7 – найнижчий.

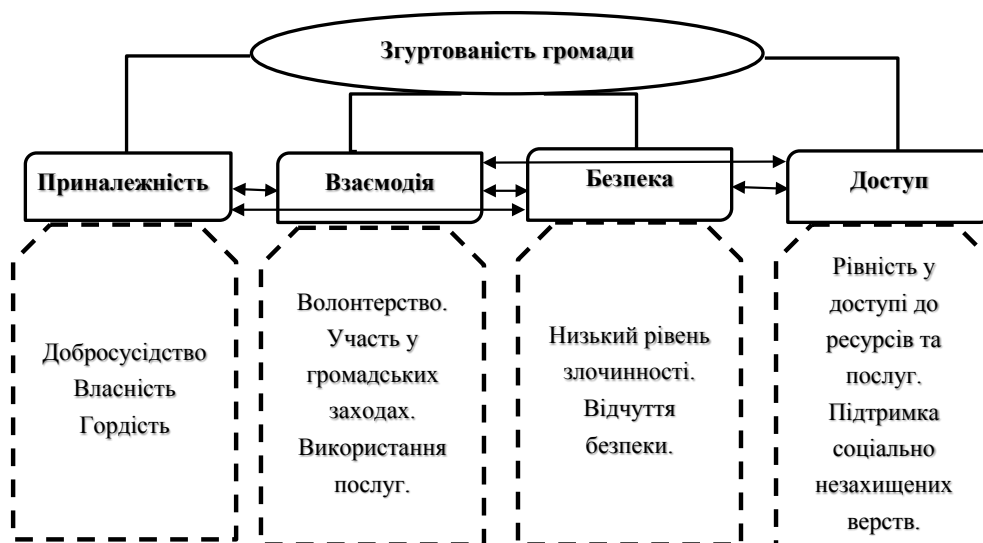

Рис. 1. Основні індикатори згуртованості громад (побудовано за даними [9])

Упродовж 2012–2016 рр. рівень балансу довіри до громадських організацій зріс із 2,4% до 12,5%. За 2016 р. дещо знизився баланс довіри до волонтерських організацій – з 44,1% до 33,9% [16].

Упродовж 2016 р. волонтерською діяльністю займалися 14% українців – майже стільки ж, скільки й у 2015 р. (13%), і дещо більше, ніж у 2012 р. (10%). Значна частка волонтерських зусиль та надання матеріальної допомоги протягом 2015 і 2016 рр. припадає на допомогу армії (65% у 2015-му і 62% у 2016-му). Водночас варто відзначити, що впродовж 2016 р. зросла допомога і в інших сферах благодійної діяльності – допомога хворим та інвалідам у структурі благодійної діяльності у 2016 р. становила вже 35% (порівняно з 21% у 2015 р.), допомога дітям-сиротам зросла до 23% (з 12%), а людям поважного віку – до 12% (з 6%) [17].

Оскільки немає можливості відобразити статистику кількості громадських і волонтерських об'єднань конкретно у сільській місцевості, будемо вважати загальнонаціональну тенденцію прийнятною для оцінки таких індикаторів згуртованості сільських громад, як приналежність та взаємодія. Враховуючи підвищення рейтингу розвитку громадянського суспільства, посилення громадської волонтерської активності, можемо відзначити хороші передумови для розвитку самодостатніх сільських громад.

Негативним моментом є поширена нестійкість та ситуативність інтегровувальних процесів у громаді – тимчасове згуртування для вирішення окремих проблем (підведення газу на вулицю, ремонт дороги, обробіток городів, допомога на лікування сусідам тощо). Для того щоб систематизувати й управляти цими процесами, потрібні люди з сильними лідерськими якостями, які готові взяти на себе відповідальність за зміни в їхній громаді. Ними можуть бути як формальні (сільські голови, директори

шкіл, керівники підприємств, що здійснюють свою діяльність на території громади), так і неформальні лідери (в тому числі особи, що перебувають в опозиції до місцевої влади).

Велика роль у згуртованості сільських громад відводиться молоді, особливо з вищою освітою. Однак сільська молодь не повертається в село після закінчення вищих навчальних закладів. Відсутність перспектив високооплачуваної роботи, низька якість життя, занепад системи життєзабезпечення селян (соціальної та інженерно-транспортної інфраструктури) стають обмежувальними чинниками для закріплення молоді, тим самим консервуючи відсталість і унеможливаючи інноваційний розвиток у сільській місцевості [18, с. 92].

Що стосується індикатора безпеки, то сільська місцевість відзначається нижчим рівнем правопорушень, ніж міста. Так, за даними Генеральної Прокуратури України на кінець 2016 р. всього в країні було скоєно 139 кримінальних правопорушень у розрахунку на 10 тис. населення; якщо в містах і селищах міського типу відповідно 156, то в сільській місцевості – 87 правопорушень [19].

Питання доступності освітніх та медичних послуг є ключовими у створенні об'єднаних територіальних громад. Особливо гострою є проблема саме із закладами охорони здоров'я. Тут швидше стоїть питання не доступності, а саме недоступності сільської медицини пересічним мешканцям. Має місце скорочення кількості ліжок-місць, лікарських посад у сільських закладах, значне старіння лікарських кадрів первинної ланки. Примусове направлення молодих спеціалістів на роботу у сільську місцевість не дає необхідного результату.

Реформа децентралізації передбачає формування госпітальних округів та створення опорних шкіл. Поки що ідея укрупнення центрів надання медичної допомоги та освітніх послуг досить боляче сприймається суспільством.

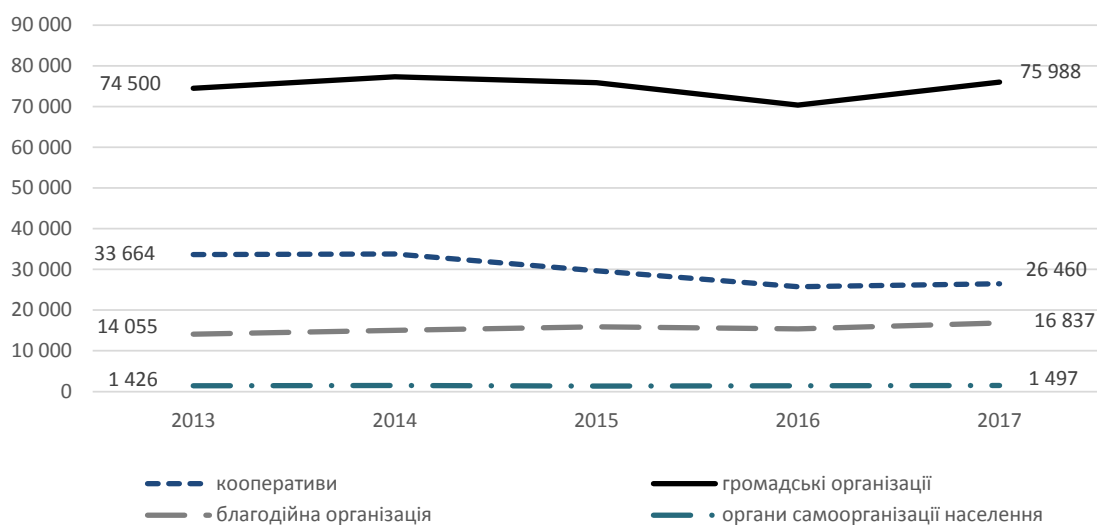

Рис. 2. Зареєстровані організаційні форми громадської активності населення в Україні (побудовано за даними [14])

Спробуємо апробувати якісні індикатори згуртованості на прикладі громади с. Надрічне Бережанського району Тернопільської області. Станом на 1 січня 2017 р. сільська громада нараховувала 741 особу (200 дворів), з них 55% – особи працездатного віку, 16% – молодь до 28 років, 24% – пенсіонери.

Оцінка приналежності. Самоідентифікація з категоріями «Надрічне» чи «Дрищів» (назва села впродовж 1420–1946 рр.) є невід’ємним соціально-психологічним феноменом для жителів та осіб, що тут народились. 14 серпня 2016 р. у Надрічному пройшло громадське обговорення, а згодом і позачергова сесія сільської ради, на яких одногосно відхилено проекти створення об’єднаних територіальних громад, до яких увійшли б усі населені пункти Бережанщини та місто обласного значення Бережани. Натомість існує чітке бачення Надрічного як адміністративного центру об’єднаної територіальної громади Бішівської, Жуківської, Надрічянської, Рекшинської та Урманської сільських рад як історично, ментально, родинно та географічно споріднених.

Оцінка взаємодії в громаді. На території сільської ради функціонують Надрічянська громадська організація «Надрічне» та орган самоорганізації населення – вуличний комітет «Джерело-3». За тісної співпраці з місцевою радою перша організація втілює навчально-спортивні проекти (залучення ресурсів для проведення ремонту школи, участь футбольного клубу «Надрічне» в чемпіонатах і кубках району), друга – акцентована на вирішенні господарських проблем (зокрема, система водопостачання села).

Громада села збирає добровільні фінансові пожертви для підтримки її членів у періоди соціально-економічної скрути (важкі хвороби людей, загибель великої рогатої худоби). Громада за участю місцевих підприємців бере активну участь у роботі волонтерського центру «Бережани».

Оцінка взаємодії з місцевою владою. У жовтні 2015 р. на чергових місцевих виборах переміг з 88% голосів виборців в. о. Надрічянського сільського голови, секретар Надрічянської сільської ради В.В. Баран. Кількість звернень до сільської ради та їх позитивне вирішення суттєво зросли у порівнянні з попередніми роками. Це пояснюється креативністю і новаторським підходом до роботи нового голови.

Прикладом роботи молодого очільника громади є ремонт мосту в селі Надрічне в 2015 р. та реконструкція дороги обласного значення О200101 «Бережани – Розгадів» у 2016 р. Восстановити ремонтні роботи тут проводились більше 15 років тому. Варто зазначити активне залучення до вирішення проблем відновлення дорожнього покриття місцевої громади. Зокрема, було організовано перекриття проїзду мостом через річку Золота Липа для вантажного автотранспорту агрохолдингу «Мрія», у результаті чого міст

було відремонтовано за участю агрохолдингу – ними перераховано близько 30 тис. грн. на рахунок філії «Бережанський автодор».

Громадою реалізовано енергоефективний проєкт у Надрічянській ЗОШ I-II ст. на загальну суму близько 827 тис. грн., у тому числі 80% за рахунок Фонду регіонального розвитку і 20% – співфінансування з районного бюджету [20].

З метою підвищення соціальної взаємодії в громаді з її членами ведеться висвітлення новин у мережі Інтернет: nadrichne.org.ua, <https://www.youtube.com/user/nadrichne>, сторінки в соціальних мережах (<https://www.facebook.com/nadrichne/> та <https://www.facebook.com/groups/nadrichne/>, <http://vk.com/nadrichne>, <http://www.ok.ru/selonadrichne>).

Також у громаді проводяться спільні святкування релігійних та державних свят. У 2015 р. започатковано проведення Дня села, що гармонійно об’єднує релігійні, спортивні, концертні, танцювальні та інші заходи, вшанування знайомих людей та є унікальною візуальною демонстрацією самобутності та відкритості громади. Місцями найбільшого гуртування людей у релігійні свята та неділю є церква, у вихідні дні, державні свята – Народний дім та центр села.

Оцінка безпеки. У 2014–2016 рр. дискримінації прав людини на території Надрічянської сільської ради не зафіксовано. Насамперед це пояснюється етнічною та релігійною спорідненістю – громадяни України, європеїдної раси, україномовні, греко-католики, вихідці з Надрічного та інших населених пунктів Бережанщини.

У 2014–2016 рр. жителями Надрічного орієнтовно три десятки разів (без урахування повідомлень про ненасильницьку смерть) було здійснено виклики працівників Національної поліції. Здебільшого це були факти сімейних скандалів (після рішень суду винні у порушенні отримували покарання у вигляді 30–60 годин громадських робіт).

Оцінка доступності послуг. На території Надрічянської сільської ради функціонують дитячий дошкільний навчальний заклад «Маятко», загальноосвітня школа I-II ступенів, сільський клуб, бібліотека (програма «Бібліоміст»), відділення поштового зв’язку та сільська рада, фельдшерський пункт. Ці об’єкти компактно розташовані, перебувають у гарному стані, працюють відповідно до затверджених графіків роботи та надають відповідні послуги. У Храмі Свм. Йосафата парафіяни греко-католицької церкви вдовольняють власні духовні потреби. Силами громади утримується стадіон та 2 дитячі майданчики. Вигідне розташування (12 км до районного центру і 62 км до обласного) та задовільне транспортне сполучення компенсують можливу нестачу послуг, які доступні в місцевій громаді.

Висновки. Самодостатні громади є основою сільського розвитку. Ключовим фактором ефективної участі громад у прийнятті рішень щодо розвитку місцевості є тривала соціальна вза-

ємодія між місцевими жителями, їх згуртованість. Проблему згуртованості сільських громад краще вирішувати на різних рівнях взаємодії індивідів – між сусідами (родичами), вулицями, односельцями, сусідніми населеними пунктами, областями, регіонами. При цьому, як показує зарубіжний досвід, умінню ефективно та толерантно взаємодіяти варто навчати ще зі школи.

Рівень згуртованості громад важко оцінити за допомогою економіко-статистичних методів. Пропонується з цією метою використовувати систему якісних індикаторів, які характеризують приналежність до громади; взаємодію всередині громади та налагодження партнерських відносин з органами державної влади і місцевого самоврядування, бізнесовими структурами, неурядовими організаціями задля вирішення проблем розвитку місцевості, їх спільної життєдіяльності; безпеку та рівень доступу до ресурсів та послуг. Апробація наведених індикаторів у громаді села Надричне показує якісно високий їхній рівень, що підтверджує становлення громадянського суспільства на цій території та основу для подальшого його сталого розвитку.

Перспективою подальших наукових досліджень є розробка моделей та механізмів ефективно соціальної взаємодії в громаді у процесі вирішення соціоекономічних проблем місцевого розвитку.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

- Юрчишин В.В. Село і селяни України в системі історично і суспільно зумовлених вітчизняних національних цінностей / В.В. Юрчишин. // Економіка АПК. – 2011. – № 2. – С. 87–99.
- Muers S. What Is Community Cohesion, And Why Is It Important? [Електронний ресурс] / Stephen Muers // The Guardian, 21 March – 2011 – Режим доступу до ресурсу: <https://www.theguardian.com/housing-network/2011/mar/21/community-cohesion-definition-measuring>.
- Community cohesion [Електронний ресурс] // Wikipedia – Режим доступу до ресурсу: https://en.wikipedia.org/wiki/Community_cohesion#Academic_critique.
- Stanley D. What Do We Know about Social Cohesion: The Research Perspective of the Federal Government's Social Cohesion Research Network [Електронний ресурс] / Dick Stanley // Canadian Journal of Sociology. Vol. 28, No. 1, Special Issue on Social Cohesion in Canada (Winter, 2003) – Режим доступу до ресурсу: https://www.jstor.org/stable/3341872?seq=1#page_scan_tab_contents.
- Perspectives on Global Development 2012. Social Cohesion in a Shifting World [Електронний ресурс] // OECD Publishing. – 2011. – Режим доступу до ресурсу: http://www.keepeek.com/Digital-Asset-Management/oecd/development/perspectives-on-global-development-2012_persp_glob_dev-2012-en#.WM_ibqKkKUK#page1.
- Бородіна О.М. Аграрний розвиток і саморозвиток громад: модернізація через взаємну адаптацію / О.М. Бородіна, І.В. Прокопа. // Економіка України. – 2014. – № 4. – С. 55–72.
- About Community Cohesion [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://tedcandle.co.uk/about-community-cohesion/>.
- Community Cohesion: Seven Steps [Електронний ресурс]. – 2005. – Режим доступу до ресурсу: [www.tedcandle.co.uk/publications/015Community cohesion seven steps Community Cohesion Unit.pdf](http://www.tedcandle.co.uk/publications/015Community%20cohesion%20seven%20stepsCommunity%20Cohesion%20Unit.pdf).
- Holdsworth L. Indicators of Community Cohesion in an Australian Country Town [Електронний ресурс] / L. Holdsworth, Y. Hartman // Commonwealth Journal of Local Governance. Issue 2: – 2009. – Режим доступу до ресурсу: http://epubs.scu.edu.au/cgi/viewcontent.cgi?article=1660&context=sass_pubs.
- Community Cohesion Strategy for Wrexham County Borough 2008 – 2011 [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://www.wrexham.gov.uk/assets/pdfs/community_cohesion/cohesion_strategy.pdf.
- Quigley R. Literature Review on Community Cohesion and Community Severance: Definitions and Indicators for Transport Planning and Monitoring [Електронний ресурс] / R. Quigley, L. Thornley // Quigley and Watts Ltd. – 2011. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.nzta.govt.nz/assets/resources/community-cohesion-and-community-severance/docs/community-cohesion-and-community-severance.pdf>.
- Соціологічні зрізи українського суспільства (моніторинг соціально – економічних очікувань населення: 2005–2014 рр.): наукова доповідь / [О. М. Балакірева, Ю. В. Серета, Д. А. Дмитрук та ін.]. – Київ: ДУ Ін – т екон. та прогноз. НАН України, 2015. – 78 с.
- Ukraine. Nations in Transit 2016 [Електронний ресурс] // Freedom House. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2016/ukraine>.
- Кількість юридичних осіб за організаційними формами [Електронний ресурс] // Державна служба статистики України. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
- Биченко А. Оцінка громадянами ситуації в країні, ставлення до суспільних інститутів, електоральні орієнтації [Електронний ресурс] / Андрій Биченко // Центр Разумкова. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.razumkov.org.ua/ua/napryamki/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-hromadianamy-sytuatsii-v-kraini-stavlennia-do-suspilnykh-institutiv-elektoralni-orientatsii>.
- Зленко С. Довіра соціальним інституціям [Електронний ресурс] / Станіслав Зленко // Київський міжнародний інститут соціології. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=678&page=1>.
- Благодійність і волонтерство-2016: результати соціологічного дослідження [Електронний ресурс] // Фонд Демократичні ініціативи Ім. Ілька Кучеріва. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <http://dif.org.ua/article/blagodiynist-i-volonterstvo-2016-rezultati-sotsiologichnogo-doslidzhennya>.
- Риковська О. В. Нематеріальні ресурси адаптації сільського населення / О. В. Риковська. // Економіка і прогнозування. – 2015. – С. 90–103.
- Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за грудень 2016 року [Електронний ресурс] // Генеральна прокуратура України. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=112661&libid=100820&c=edit&c=fo.
- Завершені роботи з реалізації енергоефективного проекту [Електронний ресурс]. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: http://nadrichne.org.ua/news/zaversheni_roboty_z_realizatsiyi_energoefektivnoho_proektu/2016-10-31-825.